

T.C.
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü

9 MİLLETLERARASI
TÜRK HALK
KÜLTÜRÜ KONGRESİ

MADDİ KÜLTÜR

ANADOLU - SELÇUKLU VE KARAHANLI DÖNEMLERİ TÜRK-İSLAM KİTABELERİ ÜZERİNE MUKAYESELİ BİR DEĞERLENDİRME

Dr. Kayrat BELEK¹

Giriş

Bir milletin sosyal ve ekonomik özelliklerinin ortaya konmasında ve araştırılmasında komşu yöre halkı ile olan münasebetlerin ve ortak tarih bağının önemli bir yer tuttuğu anlaşılır. Bu çalışmalar aynı zamanda ortak yönlerin tespitine imkân sağlar. Bu çerçevede Kırgızistan coğrafyasının Ortaçağ'da yaşayan Türk boylarının, özellikle Karahanlıların, kültür ve tarihinin incelenmesi açısından büyük önem taşıdığı bilinir. Dolayısıyla arkeolojik kazılardan elde edilen kalıntılar, epigrafik ve numizmatik veriler, tarihi kaynaklar, Karahanlılara ait kültürel mirasın ortaya çıkarılmasında önemli bir yere sahiptir (Koçnev 2006: 148). Zira Karahanlılar siyasi, ticari, askeri, dini, sanat ve mimarlık alanında birbirinden güzel eserler vücuda getirmişler (Kraçkovskaya 1949: 4). Özellikle, son yıllarda Kırgızistan'ın Isık-Göl yöresindeki arkeolojik kazılar ve saha araştırmaları sonucunda elde edilen Türk-İslami yazıtlar Karahanlıların kültür tarihini bir daha değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Söz konusu kitabelerde eski Türk hâkimiyet anlayışı hakkında bilgiler içermektedir. Bilindiği gibi *Orhon* kitabelerinde konar-göçer Türk hâkimiyet anlayışındaki hükümdarda, Tanrı'nın bahsettiği bazı vasıfların olması gerektiği kabul edilirdi. Buna göre Türk hükümdarlarına yönetme yetkisi Tanrı tarafından ve ilâhi lütuf olarak başımlandığı yönünde bilgilere oldukça teferruatlı yer verildiği anlaşılır. Yani hükümdar Tanrı'nın irade ettiği, kendisine *kut* (devlet, talih, baht) ve *uluğ* verdiği için "hükümdar" olduğu belirtilir. Bu hâkimiyet anlayışının yüzyıllar boyunca Türk devlet

1 Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

yönetiminin ve kimliğinin korunmasında temel unsur olarak alındığı aşikârdır (Kafesoğlu 1998: 248-258, Genç 1981: 66-75).

Bu kapsamda Karahanlılar döneminde dahi “kut” varlığından açıkça söz etmek mümkündür. Yusuf Has Hâcib’in *Kutadgu Bilig* eserinde söz konusu duruma ilişkin mümtaz bilgiler yer almakla birlikte “Isık-Göl” yöresindeki *Teskey Ala-Too* “*Tosor*” Yazıtı, “*Han-Tepe*” Yazıtı üzerine işlediği *kut*, *ilig*, *egiz*, *sökmen*, *kutlug*, *alp* gibi kelimeler bunun en bariz örneğini teşkil eder. Zira “*kut*” ve “*kutlug*” sözlerinin doğrudan doğruya Karahanlılarda ve Selçuklularda “*devlet*” mefhumunu ortaya çıkaran *-devleti idare kudret ve selahiyeti-kimlik özgürlüklerini-* koruyan manasına geldiği görülür.

Adı geçen yazıtların metinleri önemli olmakla birlikte Türklerin zaman zaman hükümleri altında bulundukları Merkezî Asya, Doğu Avrupa ve Yakın Doğu Asya topraklarına kadar ortaya çıkarmış oldukları yazıtlarında aynı kültürü paylaşmaktan doğan benzerlikler dikkati çekmektedir.

Anadolu-Selçuklu ve Karahanlı Dönemleri Türk-İslam Kitabeleri

Kırgızistan coğrafyasındaki “Isık-Göl Yazıtları: Arapça ve Hakani Kitabeleri” konu başlığında “Küngöy Ala-Too Yazıtları”; “*Teskey Ala-Too Yazıtları*”; “Küngöy Ala-Too ve *Teskey Ala-Too* Damgalı Yazıtlar ve Kitabeler” adlı olarak sınıflandırılabilir. “Küngöy Ala-Too” mezar taşlarının çoğununda Kuran-ı Kerim’deki Âl-i İmrân Sûresi 18.,19. ayetlerinin yazılması ve daha çok Karahanlı devlet adamlarına dikilmesi (Vezir Seydül-mülk gibi) ve kitabe metinlerinde “Şafiî mezhebi” tesiri olduğu görülmüştür. “Şafiî mezhebi”nin ilk taraftarlarından Şaş bölgesinde Şeyh Ebu Bekr Muhammed Kaffal (ö, 976/77) olduğu bilinmektedir (Barthold 1963: 237). Bunun yanında anılan bölgeye “Kerk” (Fergana) ve “Sâri” (İran) şehirlerinden gelen din adamlarının büyük rolü olduğu açıkça bellidir. “Küngöy Ala-Too” mezar taşları “*Teskey Ala-Too*” kitabelerine göre görünüm ve metin muhtevası bakımından, aynı bölgede bulunsalar da, oldukça farklıdır. Bunun yanında “Koy Sarı” yazıtında hem Köktürk yazısı hem de Arap harfli yazısı mevcuttur. Diğer “Ton” ve “Ceti Ögüz” kitabelerinden de Karahanlı devlet adamları adına ithafen konulmuş mezar taşlar (Hacib, Hoca vb) ve ayrıca konar-göçerlerle ilintili boy kimliklerini belirten (Kayı, Kimak, Buka) kitabeler vardır (Belek 2015: 357-360).

“Küngöy Ala-Too ve *Teskey Ala-Too* Damgalı Yazıtlar ve Kitabeler” kısmında Arap harfli yazıtlar arasında konar-göçer hayattan geldiğini gösteren bir sürü boy “damgaları” görülmesi dikkati çeker. Oysa bu boy damgalar arasında Divanü Lügat at-Türk’te de geçen “Oğuz” boylarına ait damgalarına rastlanabilir. Bu vesile ile Isık-Göl bölgesinde “Oğuz” ve “Türgiş” boylarının çok zamanlardır hayat sürdüren mekân olduğu anlaşılmıştır.

Söz konusu “Küngöy Ala-Too Yazıtları”ndan görüldüğü gibi IX-XII yüzyıllarda İslam çeşitli tarikat yoluyla yayılmıştır. Fakat İslamiyetin hangi tarikat yoluyla yayıldığıyla ilgili kesin bir kanıt yoktur. Genel itibarıyla Karahanlıların İslamiyetin Hanefi mezhebi taraftarları olduğu bilinir (Barthold 1963: 315-317). Karahanlılarda İslamiyetin resmen kabul edilmesiyle Karahanlı topraklarında müslüman ve gayri müslüman tabakaları olarak ayrıldığı bilinmektedir (Genç 1981: 38-40). “Küngöy Ala-Too” mezar taşlarının çoğununda Kuran-ı Kerim’deki Âl-i İmrân Sûresi 18.-19. ayetlerinin yazılması ve böyle içerikli kitabelerin Orta Asya’nın diğer bölgelerinde bulunmaması oldukça dikkati çeker.

ملاسلا اللهدن نيدلا نايكحلاز يز علا و هلا هلا لا طسقلاب اماناة ملعلا اولواو مكيلملاو وهلا هلا لا منا الله دهشد

(18) Allah, melekler, hak ve adaleti gözetem ilim sahipleri, O, Allah'tan başka gerçek ilâh olmadığına şahittir. O'ndan başka gerçek ilâh yoktur. Her zaman üstün gelen ve herşeyi yerli yerince yapan da O'dur. (19). Allah katında kabul gören din İslam'dır. (Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmrân. 18-19 ayetler).

“Küngöy Ala-Too” mezar taşlarından görüntüler
(K. Tabaldiev ve K. Belek, 2008)

Orta Asya'daki Türk-İslam kitabeleri üzerinde uzman V. N. Nastiç'e göre, Kuran-ı Kerim'deki Âl-i İmrân Sûresi 18.-19. ayetlerinin kazıldığı kitabeler Afganistan'dan iki tane ve Azerbaycan'dan ancak bir tane bulunduğunu belirtir ve anılan ayetlerin Doğu İslam dünyası için pek kullanılmadığını vurgular (Nastiç 1989: 172, Neymatova 1981: 14). Böylelikle bu ayetlerin bulunduğu kitabeler daha çok Kuzey ve Kuzey Doğu Afrika, Mısır, Eritreya, Tunus gibi coğrafyalardan bulunmuştur (Nastiç 1989: 172-173). Ancak Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'nın “Ahlat Mezar Taşları” kitabından gösterilen bilgilerden hareketle bu kitabelerin Anadolu'nun orta ve doğu bölgelerinde de yaygın olduğunu görebiliriz. Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'nın Anadolu'daki Türk-İslam kitabeleri üzerindeki çalışmalarındaki farkına varılan bir diğer nokta da kitabelerin giriş sözlerindeki değişikliklerdir. Yani, Anadolu'daki bazı kitabelerin giriş sözlerinin XII. yüzyılın ilk

çeyreği itibariyle اذهرية veya مذهب تبرت veyahut مذهب منصور olarak değişmeye başladığını ve bunun da XIV. yüzyılda da devam ettiğini belirtir (Karamağaralı 1992: 84; Kat. No. 57, 58, 82, 89, 98). Gerçekten Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'nın altını çizdiği اذهرية gibi giriş sözlerle başlayan kitabeler, Orta Asya'daki Karahanlı dönemi kitabelerinin hemen hemen hepsinde mevcuttur.

Ahlat Mezar Taşlarından görüntüler.

B. Karamağaralı, 1992: res. 253. Kat No.42. ve res. 236. Kat.No.33.

Bu vesile ile Karahanlı ve Selçuklu siyasi ilişkileri, Selçuklu Devleti kuruluncaya kadar Selçuk Bey ile başlayıp, onun evlatları olan Arslan Yabgu, Tuğrul Bey, Çağrı Bey dönemlerinde de devam etmiştir. Onlar, ilk defa Karahanlılarla Samaniler arasındaki mücadeleler sırasında, Selçukluların Samanilere müttefik olması nedeniyle Samanilere yardım ederek Karahanlıların mağlup olmasını temin etmişlerdir. Bu vesileyle gittikçe büyüyen Selçuklu kuvvetleri daha sonra Harezm ve Maverünnehr'den Horasan bölgesine gelerek devletlerini kurmuşlardır (Turan, 2003: 103).

Karahanlılarla Selçuklu siyasi ilişkileri yanında iki devlet arasında dinî, kültürel, iktisadî ve sosyal bağlarının geliştiğini yazılı eserlerden görmekteyiz. Bu bağlamda Türklerin zaman zaman hükümleri altında bulundukları Merkezî Asya ve Yakın Doğu Asya ülkelerinde ortaya çıkarılmış olan yazıtlarda aynı kültürü paylaşmaktan doğan benzerlikler dikkati çeker.

“Isık-Göl” Yöresindeki “Tosor” Yazıtı

Eski Türk hâkimiyet anlayışında hükümdarda, Tanrı'nın bahşettiği bazı vasıfların olması gerektiği kabul edilir. Buna göre Türk hükümdarlarına yönetme yetkisi Tanrı tarafından ve ilâhî lütf olarak bağışlandığı yönünde bilgilere *Orhon* kitabelerinde oldukça teferruatlı yer verildiği anlaşılır (Klyashtorniy 1964: 61-62). Yani hükümdar Tanrı'nın irade ettiği kendisine *kut* (devlet, talih, baht) ve *uluğ* verdiği için “hükümdar” olduğu belirtilir. Bu hâkimiyet anlayışının yüzyıllar boyunca Türk devlet yönetiminin ve kimliğinin korunmasında temel unsur olarak alındığı aşikârdır (bk. Tekin 2010). Bu kapsamda Karahanlılar döneminde dahi “*kut*” varlığından açıkça söz etmek

mümkündür. Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* eserinde söz konusu duruma ilişkin mümtaz bilgiler yer almakla birlikte konargöçer halkın "Isık-Göl" yöresindeki "Tosor Yazıtı" üzerine işlediği *kut* kelimeleri bunun en bariz örneğini teşkil eder. Adı geçen yazıtın metni ile ilgili kelimeler önemli olmakla birlikte *kut* kelimesi üzerinde durmanın daha yerinde olacağı kanaatine varılır. Bu bağlamda *kut'un* doğrudan doğruya "devlet" mefhumunu ortaya çıkaran -devleti idare kudret ve selahiyeti-kimlik özgürlüklerini- koruyan manasına geldiği görülür (Genç 1981). Yazıtın metni ile ilgili olarak tam metin, transkripsiyon ve açıklaması aşağıda verilmiştir.

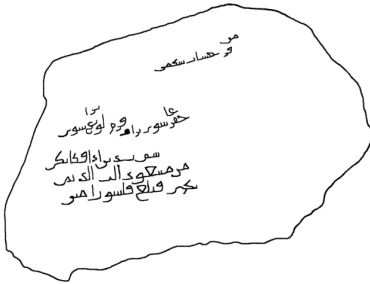
Transkripsyonu:

*Men Kıra Hasan Sökmen! Çağrı-ğa sü ber-i-
man (ber-ir-em) kıram-luğ sü bera-n, sana
sıgd-ım idhu-ğut Teñgri! Men Mes'ud Alb
aldım. Teñgir kıtluğ kılsun. Âmin!*

Metnin okunması:

من قرا حسان سكمن
حجر غا سو بر يمان قرام لوغ سو بران
سنا سغد يم ادى قت تکر
من مسعود المب المديم
تکبر قتلغ قلسون امين

Açıklaması: "Ben Kıra Hasan Sökmen. Çağrı'ya ordu bağışlıyorum. Bunu (bana) bağışlayan Sana adak adadım İdikut Tengri! Ben Mes'ud-Alb aldım. Tanrı (Allah) kutlu kılsın. Âmin".

Resim : "Tosor" Yazıtının çizimleri ve orijinal görünümü

Söz konusu yazıtta iki kişi arasında birbirlerine hitabederken "kutlug" yani Tanrı tarafından kendilerine yönetme yetkisi (devletli; halk) bahşedilen anlamda kullanıldığı da açıktır. İşte bu anlayıştan dolayıdır ki devletli olmak "idi kut" veya "kutluk" deyiminin de gösterdiği gibi kutsaldır. Bunun yanında ilgili yazıtta yer alan metnin muhtevasında Karahanlılardaki arazi yönetiminde özel mülkiyetin varlığı yanında, İslâmî mirî arazi statüsünün ve Selçuklular vasıtasıyla Karahanlılarda da uygulanan ikta sisteminin taş üzerinde kalan bir örneği olarak da vasıflandırmak gerekir.

Bunun yanında Kırgızistan'daki Çüy bölgesindeki arkeolojik çalışmalarda da elde edilen, ayrıca ilim dünyasında Anadolu Selçuklularına ait olduğu bilinen aynalar, Selçuklu maden sanatında oldukça geniş bir kullanım objesi olmuştur. 6-23 cm arasında değişen halkalı ya da saplı

Selçuklu aynalarının bir yüzleri cilalanmış ve parlatılmış, arka yüzleri de dökümle elde edilmiştir. Anadolu Selçuklularından Orta Asya'ya mal edilen Selçuklu aynalarının bir kısmında hayat ağacı motifleriyle birlikte verilmiş çifte sfenks figürü vardır. Çifte sfenks figürüyle bezenmiş bu aynaların çevresini bezeyen kûfi kitabelerde ürünün sahibine iyi dilekler iletilmiştir.

Anadolu Selçuklularına ait çifte sfenks
(Arkeolog Prof. Dr. Kubatbek Tabaldiev'in foto arşivinden)

Değerlendirme ve Sonuç

Söz konusu yazıtların metinlerinden de anlaşıldığı üzere Karahanlılardaki ve Selçuklulardaki ekonomik sosyal tabakanın sınıflar hâlinde büyüdüğünü ve onların merkezi mevkiisi muhtelif yabancı kültürler ile temâsa geçmesini sağlıyordu. İslâm'ın, Türk halklarına sirayet eden manevî merkezler olması yanında yerleşik dünya ile temasta bozkırın üssü durumundaydı. İslâmiyetin Türkistan topraklarına yayılmasıyla Türkistan tarihinin odağı artık daha batıya kaymaya başlamıştır. Ortaçağlarda Türkler, göçebe bir hayat tarzı yaşamasına rağmen, Karahanlılardan Selçuklulara doğru Türklerin büyük bir kısmının yerleşik düzene geçerek çiftçilik, zanaat ve ticaretle uğraştığı da anlaşılıyordu. Bunun yanı sıra Karahanlıların sosyal yapısı tamamıyla nevi şahsına münhasır bir gelişme kaydetmişti. Karahanlılarda ve Selçuklularda şehircilik ve çiftçilik kültürü, İpek Yolu güzergâhı üzerindeki Maverâünnehr, Yedisu, Doğu Türkistan'da daha önceleri kendi ticaret ve devlet teşkilatını geliştiren Büyük Selçuklulardan etkileniyordu. Dolayısıyla "Tosor" Yazıtı'nda belirtildiği üzere İslâm, Türk kültürüne ve toplum hayatına, önceki safhalardan daha büyük değişiklikler getirmiştir. Düşünce tarihi bakımından Tanrı (gök-yer-atalar) inancı ile İslam dîni akideleri kaynaşarak Türkleri tevhit kavramına yaklaştırmış bulunuyordu. Türk düşüncesine, İslam, tabîatı unutup, insan ötesi mürâkebesine dalmak davetini getirmişti. Böylece toplum hayatı sahasında, İslâm'ın neticesi, insanlar arasında mânevi eşitlik olmuştur. Söz konusu yazıttaki Gök Tanrı'dan gelen asalet ve imtiyâzlar yani, Tanrı adına alınan "kut" kavramları daha sonraları İslam'ın tesiri ile artık ortadan kalkmıştır. Ancak adı geçen yazıtta yansıyan şu hususiyeti belirtelim ki, Karahanlılardaki toprak mülkiyeti ile özel mülkiyet ayrımı ortaya çıkmıştır. Oysa bozkırın hayvancı Türkleri, uzun süre toprağın bir kişinin özel mülkü olmasını anlamakta güçlük çekmişlerdir. Türkler hayvancı ekonominin gereği toprağı bölünmez sayıyorlardı. Türklerle göre toprağın sahibi ancak "kutlu-devlet" ya da "kut" sahibi hükümdar olabilirdi. Bu telakki Selçuklularda olduğu gibi Taşra sisteminin temeli olan "İkta sistemini" doğurmuştur. Ortaçağlardaki Merkezî Asya Türk

tarihi bakımından Bozkır siyasî yapısına göre askerî güç ıktâ beyleri tarafından paylaşılmıştı. Türklerde bozkır temelinde gelişen sosyal ve siyasal yaşam, zaman içerisinde hayvancılıktan ziraatçılığa, göçerlikten yerleşik köylülüğe doğru bir evrim yaşamıştır. Bu süreç içerisinde devlet ve siyasal sistem eski bozkır temelleri üzerine oturtulmuştur. Bu bağlamda adı geçen kitâbeler ve yazıtlarda Türklerin İslâmiyeti kabulüyle Türklerin şehir hayatında intibâkın hızlanması zuhur etmiştir.

KAYNAKLAR:

- Barthold, V. V. Turkestan v Epohu Mongol'skogo Naşestviya. Soçineniya. Cilt I - II. Moskova 1963.
- Belek, Kayrat. "Kırgızistan'da Yeni Bulunan Oğuz Boylarına Ait Yazıtlar ve Oğuz Damgaları", *OĞUZLAR Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5.Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. Ed. Turfan Gündüz, Mikail Cengiz. Ankara 2015.
- Genç, R. Karahanlı Devlet Teşkilâtı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar). İstanbul 1981. s. 372.
- Karamağaralı, B. Ahlât Mezar Taşları. Ankara 1992. s. 237.
- Kafesoğlu, İ. Türk Millî Kültürü. Ötüken Neşriyatı, İstanbul 1998.
- Klyaştorniy, S. G. Drevnetyurkskie Runičeskie Pamyatniki Kak İstočnik Po İstorii Sredney Azii, İzdatel'stvo "Nauka", Moskova 1964.
- Koçnev, B. Numizmatičeskaya İstoriya Karahanidskogo Kaganata (991-1209). Çast 1. İstočnikovedçeskoye İsledovaniye. Moskva 2006.
- Kraçkovskaya, V. A. "Evalyutsiya Kufičeskogo Pis'ma v Sredney Azii". *Egigrafika Vostoka*. III. İzd. Nauk SSSR. Moskova 1949.
- Kuran-ı Kerim ve Özlü Tefsir. Hazırlayan: Abdullah Parlıyan. İstanbul 2004.
- Nastiç, V. N. K "Epigrafiçeskoy İstorii Balasaguna", *Krasnaya Reçka i Burana*. İzd., "İlim", Frunze 1989.
- Neymatova, M. S. Memorial'nie Pamyatniki Azerbaydjana (XII-XIX veka). İzd., "Elm", Bakı 1981.
- Tabaldiev, K. ve Belek, K. Pamyatniki Pis'mennosti na Kamne Kırgızstana. Bişkek. 2008. S. 336.
- Tekin, Talat. Orhon Yazıtları. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- Turan, Osman. Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti. Ötüken Neşriyatı, İstanbul 2003.